

AESCHYLOS VALLÁS-ERKÖLCSI VILÁGNÉZETE ORESTIÁJA ALAPJÁN.

— Második közlemény. —

II.

A bűnnek ezen sötét háttéréből annál fényesebben emelkedik ki Aeschylosnak végre mindenek felett győzedelmeskedő, a család alapján nyugvó *erkölcsi világnézete*.

A család, mint a társadalmi élet és polgárisodás őssejtje, az erkölcsi életnek s így az *erénynek* is termő talaja. A családi életben, nevezetesen a házasság megkötésénél egyesülnek ugyanis először a vér által egymással egybe nem függő személyek közös, benső, maradandó életszövetségére. Az érzéki embert vezérlő önzés ösztöne ezzel korlátot nyer, s minél következetesebben érvényesül ezen, a családi élet megalapításával adott elv magában a családi életben: annál inkább győzedelmeskedik a szeretet az önzés felett, annál inkább emelkedik a természet alkotmánya fölé az ethikai életnek szentélye.

A *fejlődés* természetében rejlik az, hogy maga az elv, valamint annak érvényesülése csak lassankint vált tudatosná és hatásossá. Már az érzéki éniség álláspontján megvolt az atyának, mint az erős, hatalmas és magzatait védőnek tekintélye, s ennek megfelelőleg már ez állásponton kifejlődött a megvédett gyermekeknek pietása a szülők, kivált az atya

iránt. Az éniség így ki lett tágitva a magzatokra s viszont a szülőkre, s már most minden e körön belől máson is elkövetett sérelem személyes sértésnek vétetett, s a személyiség természetes szenvedélyének teljes erejével reagált a sértésre s nem nyugodott, míg teljes orvoslást nem lelt a megtorlásban. A vérboszúnak, a *Δίκη* ezen elemi érvényesülésének ez a természetes keletkezése. De másrészt még a házasság alapján rendezett családi, történeti éniség álláspontján is találkozunk a családi élet körén belől oly nézetekkel, melyek csakis az érzéki éniség álláspontján érthetők; így nevezetesen azon nézettel, hogy csak a nő tartozik férjéhez hűnek lenni, hogy a férfi feltétlen ura gyermekei életének is. A házasság kötésével elismert személyi érték gondolata a vérbeliekre önzően kitágítva megvan az első állásponton s nincs még következetesen keresztülvive a másodikon.

Aeschylos erkölcsi álláspontjának emelkedett voltát éppen abban látom, hogy ő a házasság kötésénél föltételezett *személyi érték* gondolatát htározottan érvényesíti az éniségnek amaz önző kitágítása ellenében s következetesen alkalmazza azt a család *minden* egyes tagjára és pedig azon célból, hogy a családra, a házra erkölcsi javak származzanak.

Ezen felfogásunk helyességét igazolja már eleve is azon körülmény, hogy a közelebb kifejtendőket szoros párhuzamba állíthatjuk az első részben mondottakkal.

Láttuk azt, hogy valamint az Orestia tragikus cselekvényének, úgy a Pelopidák szomorú sorsának, mint végre Troja gyászos elpusztításának végső oka mindenütt a *házasságtörés*. A házasságtörésben látja Aeschylos — az annak helyén közelebb kifejtett okoknál fogva is helyesen — az ősbűnt. Ennek megfelelőleg maga a házasság Aeschylosnál erkölcsi szempontból *alapértékű*. Távolság van attól Aeschylos, hogy a természeti világrénddel adott vérazonosságán alapuló,

az Erinysek által oltalmazott viszony erkölcsi jelentőségét kicsinyelné, de határozottan felibe állítja annak a szent hatalmak oltalma alatt álló esküt; de még ennél is feljebbvalónak állítja a házasságot. Míg ugyanis az eskü letevésével csak az egyén vállal személyi értékénél fogva erkölcsi kötelezettséget a multnak vagy jövőnek egy bizonyos tényeért vagy cselekvényeért: addig a házasságban *két egyén* személyi értéke tudatában lép életszövetségre, s kötelezi magát ezen szövetség hű betartására. Így tehát mind a személyi tényezőre, mind tárgyára nézve nagyobb jelentőségű a házasság, s azért is méltán állítja a magasabb erkölcsi világrendet és polgárisodást hirdető Apollon éppen a vérazonosságból származó kötelezettséget védő Erinysekkal szemben azt, hogy a Δίη még az eskünél is inkább megvédi a házasságot, azon intézményt, melyet Zeus is megszentezett Herával kötött szövetségével.¹ A *kölcsönös hűség* ezen életszövetség természetéből folyó követelmény. S Aeschylus ezen kölcsönös hűség követelményét, a homéri kor, valamint saját kora nézeteitől eltérőleg, a legkomolyabban veszi. A legkedvesebb hír, melyet a nemes nő dicsőségeként² soká távol levő férjének megízenhet az, hogy hű nőt — olyant, minőt elhagyott — találand háza öreként otthonában, ki egyérezelmű férjével, ellenségeivel szemben is, ki önmagához hű maradt s a hosszú időközben hűségének egy pecsétjét sem sérté meg.³ A hűtlen nő ellenben lakol; lakol Klytaemnestra s az elcsábított Helena is, ki iránt különben a chorus éppenséggel sem érdeklődik, s kit a zivataros tenger hullámain, avagy hullámaiban eltemetve látunk;⁴ lakolt és lakol Cassandra, ki Apollónak adott szavát megszegé.⁵ De lakol a *hűtlen férfiú* is, s ez az, a miben Aeschylus komoly erkölcsi felfogása kortársaitól

¹ E. 213. stb. 217., 218. ² A. 619., 620. ³ A. 610. stb.

⁴ A. 630. stb. ⁵ A. 1207., 1211., 1245., 1443.

eltér. A néphitben élő Istenek privát életét ő ugyan nem támadja meg, a mint azt kivált kortársa, Xenophanes tette. Kizárta ezt a drámának istentiszteleti jellege. Azáltal azonban, hogy ő az Isteneket egy magasabb légkörbe emelte, a melyben a privát életnek értelme nincs, hatásosabban, mert positive küzdött azok szerelmi kalandjai ellen. De határozottan rosszalja és elítéli Agamemnonnak Chryseis-szel és Kassandrával való viszonyát. Agamemnon megbecsteleníté ezáltal saját nejét, hűségét megszegé, s e bűnének zsoldját halálában el is veszi.¹ Azon körülmény, hogy Klytaemnestra az, ki e felfogásnak ad kifejezést, nem bizonyít a mellett, hogy ezen felfogás nem Aeschylosé, sőt éppen ellenkezőleg áll a dolog. Midőn Aeschylos az elvetemült farkasszívű nővel festeti a *nőnek eszményi alakját*, s e nőt állítja oda, mint a hűtlenség megtorlóját: bizonyára azon meggyőződésének ad kifejezést, hogy emez ideál a nőben kiirthatatlan valami, s hogy ezen erkölcsi érzéket még a legmélyebb bukás sem temetheti el. Az erkölcsi érzék ezen elemi nyilvánulásának még magasabb értéket tulajdonít azon vonatkoztatás, a melybe a büntetés ténye a chorus magyarázata szerint, Zeus akaratához jut. Zeus akarata nélkül misem történik, s midőn az így történt, Zeus rendezése következtében történt így.²

A hűség követelménye tekintetében tehát nincs különbség férj és nő között. A hűtlenséget egymástól való bármily hosszú távollét sem menti ki. A követelmény feltétlen, mert a házasság természetével adatott.

De különböző éppen a személyi érték alapján a nőnek és férfiúnak hivatása, állása a családban. A férfiú a tevőleges, a nemző, az éltető elem: a nő a befogadó és az Isten kegyelméből megtartott plántát növelő elem.³ Amabban az öntudatos tevékenység, az individualitás; emebben a szerény-

¹ A. 1439. ² A. 1500. stb. ³ E. 661. stb

ség és a vallásos kedélylyel gyakorolt gondozás és ápolás a főerény. Ezért is a művelődés, polgáriásodás létesítése a férfiú feladata; de a nőnek hivatása eme létező szellemi kincsek áldásos kifejtése egy adott szűkebb körben. (Athene Zeus fejéből születik, s ő átvezetve a számára *előkészített* Athénben honosítja meg a művelődést.)¹ Ezen kezdeményező, létesítő és kifelé ható tevékenységgel adatott az, hogy a férfiú a családot minden külső bajok ellen megoltalmazza; terebélyes faként dús koronájával beárnyékolja a házat, megvédi azt a tél fagya, a nyár heve ellen:² legyőzi az ellenséget díszes fegyverzetben vívott küzdelemben — ebben látva a férfiú igaz tiszteletét³ — s hazatérve, aggódó, majd kétségbeeső neje szomorúságát örömmé, elcsüggedését bátorsággá változtatja. Mint a hajóst a szárazföld látása, mint a szomjúhozó vándort a forrás megpillantása, mint a vad fergeteg által hányatottat a nyájas napsugár feltűnése: úgy örvendeztetti meg a nőt férjének hazatérte, mert a férj a háznak oszlopa, a család élethajójának erős horgonya.⁴ Az igaz nő ezért is nem önkényesen s kötekedve,⁵ hanem természete alapján örömmel rendeli magát alá férje kezdeményező s intéző akaratának,⁶ ő csak a már létező, immár megalakult rendnek öre,⁷ s ennyiben igaz úrnője a családnak, sőt férje távollétében annak helyettesítője az alattvalókkal szemben is,⁸ de rendkívüli események bekövetkezte esetén hiszékeny levén, sőt a sejtelmeknek (álom) is könnyen engedvén, beszédes szava nem nyomós,⁹ dicsérete nem mérvadó,¹⁰ s fontos ügyekben a tanácsnak ura nem ő, hanem férje.¹¹ Ezen természetileg adott ellentétek harmonikus kiegészítése által létesül az, a mi minden házi tűzhelynek dicsérete, a béke.¹²

¹ E. 668. stb. ² A. 957. stb. ³ X. 633. stb. ⁴ A. 886.
⁵ X. 632. A. 931. ⁶ X. 636. ⁷ A. 885. ⁸ A. 270. ⁹ A. 286. stb.,
490. stb. X. 32., 843. ¹⁰ A. 493. stb., 906. stb. ¹¹ X. 660., 669. stb.
¹² X. 632.

S a mennyire elismeri Aeschylus a nőnek a természeti arravalóságon és hivatásán nyugvó személyi értékét, úgy határozottan védi a többi szűkebb, valamint távolabbi családhoz tartozó tagoknak *személyi értékét* is. Az atya nem *feltétlen* ura gyermekeinek, ő ezek élete fölött szabadon nem rendelkezik. A természeti erők ama világrendje, mely szerint maga a szülő-természet saját gyermekeit, alig születve ismét elnyeli, a titáni hatalmak uralkodása véget ért. Az erkölcsi világrend szerint minden egyes személyiség létében sérthetetlen valami. Valamint képtelen az erkölcsi erő még legmagasabb fokozatán is az elhalt személyiségnek feltámasztására: úgy nincs jogában azt életétől megfosztani.¹ Agamemnonnak, mint erkölcsi lénynek sem volt erkölcsi joga Iphigeniáját feláldozni. Az ó-kori világnézet, a mely szerint az atya gyermekei életének ura, nem ellenezte e ténytet; a tisztán jogi szempontok kényszerítőleg parancsolták azt, a mennyiben Agamemnon, mint a hadseregnek fővezére, fegyveres szerződés által, kötelezve volt a vállalat érdekének mindent alárendelni, s így annak érdekében a látnok utasítása szerint ezen szükséges áldozatot meg is hozni:² mégis Aeschylus erkölcsi felfogása szerint Agamemnon végzetesen vétkezett, midőn e kényszernek engedett, midőn többre becsülte az idegen nőt, saját fővezéri dicsőségét,³ s mi hozzátehetjük az esküt is, mint az egyes ember, saját gyermekének személyi értékű létét. Zeus az eskü fölé helyezi a személyi értéken nyugvó házasságot a jog szempontjából is,⁴ s Athéne szerint is a jogtalanság eskü által nem válik joggá,⁵ s ebből folyólag nem volt Agamemnonnak joga ugyancsak ezen házasságból származó személyi értékű lényt még esküjének is alárendelni. A kényszernek botorúl engedve, Agamemnon szellemi irány-

¹ E. 650. stb. ² A. 223. stb., 214. stb. ³ A. 233. stb. ⁴ E. 218. stb. ⁵ E. 435.

zata a rossz felé fordult, azon rossz felé, mely immár bármitől sem retten vissza,¹ s így nem rettent vissza — legyilkolva saját leányát — a leginkább visszaretentőtől sem. Agamemnon halála ezen bűnének zsoldja. Más indokok vezérelték nejét legyilkolására, de Klytaemnestra akarva nem akarva, a boszúszellemek szolgálatába lépett,² a végzetnek vált organumává,³ úgy hogy tette által is győzedelmeskedett a bűnt büntető erkölcsi világrénd.

A mint tehát — Aeschylos szerint — az atya nem ura gyermekei életének, úgyannyira természeti és erkölcsi kötelessége a szülőnek, nevezetesen az atyának a gyermekei neveléséről való gondoskodás. Klytaemnestra, midőn hazatérő férje előtt nyilvánosan beszámol a magára maradt nő kinjairól megemlékezve, Orestes távollétét azonnal a veszély nélküli és gondos nevelés érdekével kívánja beigazolni.⁴ Rendes viszonyok közt Orestesnek helye is a családban lett volna. Itt, a család szentélyében, ő is érezte volna a szülői szeretetnek áldásait. Nincs mit jobban fájlalnak, a száműzött Orestes és a szolgaságba jutott Elektra, mint azt, hogy otthonukat elvesztették,⁵ hogy letűnt azon idő, midőn a gyermekek folyton szülőik nemesítő befolyása alatt fejlődve, még a vendégségek vig lakomáiban is szerényen résztvehettek.⁶

Szeretet és kegyelet vonzotta viszont a gyermekek szívét a szülőkhöz. Mily meghatóan nyilvánulnak ez érzelmek Agamemnon sírjánál. Az atyához menekülnek az anyától elhagyott és üldözött árvák. Itt panaszolják el szerencsétlen sorsukat, tőle, az atyától várnak vigaszt és erőt s neki, az atyának hozza meg Elektra a tiszta áldozatot, Orestes pedig az ifjúság áldozatát, hajfürteinek egyik felét teszi le atyja sír-

¹ A. 227. stb. ² A. 1433. ³ X. 909. ⁴ A. 877. stb. ⁵ X. 136., 189., 330., 499. stb., 244., 417., 912. stb. ⁶ A. 256.

jára. Mindkét gyermek egyenlőképp tudja azt, hogy az elhalt atya ő bennük él, hozzá méltókká kell lenniök s nem pusztá igéret az, hogy az őket megillető helyzetbe jutva, gazdagon meghozandják szeretett atyjuknak a kegyelet áldozatait. De valamint az atya hatalmának határa gyermekeinek személyi értékén alapuló élete, úgy viszont a gyermeki kegyeletnek határa a szülők személyi értéke. Ha a szülő a természeti és erkölcsi világrenden alapuló hatalmakat nem tiszteli, sőt ellenkezőleg ezeket megveti, akkor a gyermek is felvan oldva a szülői szeretet és kegyelet kötelekei alól. Maga Zeus, az erkölcsi új világrend létesítője és őre, atyja ellen ezen erkölcsi világrendet megvető, sőt azt megemésztő hatalom ellen felázad, atyját megfékezi. S így az ember is a tisztelet és kegyelet megtagadására és az erkölcsi világrend érvényesítésére még szülőivel szemben is nem csak fel van jogosítva, hanem erre egyenesen kötelezve van. Klytaemnestra gyermekeinek zsarnoka és üldözője, a gyermeki tisztelet és kegyelet kötelekeit szétépte. Elektra s Orestes anyjukat megvetik. Nincs Elektrának e rabszolgává süllyesztett gyermeknek forróbb imája apja sírjánál, mint az, hogy apja adjon neki erőt, hogy bölcsőbbé és kegyesebbé váljék, mint anyja s Orestes hazajövetelén kívül nem kívánhat mást, mint azt, hogy a gyilkosok lakoljanak;¹ s Orestes is anyjának, e legyilkolt basiliskusnak, e mérges kígyónak láttára, a mely mardosás nélkül az azt érintőt, arczátlansága s elvetemedettsége által megmételjezi, nem kíván egyebet az Istentől, mint azt, hogy soha házában ily nő ne legyen, hogy inkább gyermek nélkül vesszen el.² Elektra, mint igaz nő, eme megvetését szive mélyébe zárja el, Istentől vagy férfitól várja a hű cselédséggel együtt sorsának jobbra fordultát, sőt kételkedik abban, hogy kegyesen cselekszik-e, ha atyja sírjánál anyjára

¹ X. 166. stb. ² X. 990. stb.

is a megtorlás ítéletét esdi le.¹ Női állása nem engedi meg az új házirend s annyira változott helyzete elleni fellázadást; szerényen és alázattal teljesíti kötelességeit, a házi munkát, végzi anyja megbízásait, de hazudni nem képes² s akkor, midőn a lázadásra feljogosított férfiú a házban megjelenik, ő készíti elő — ismét megbízatás alapján — a házban a vállalat sikerét.³ Nem így Orestes. Ő mint férfiú, e megvetését szívében nem zárhatja el, ő a kezdeményezés, a cselekvés terére van utalva. Az Istennek parancsa, atyjának gyalázatos halála, saját keserű sorsa s azon gyötrő tudat, hogy Ilión felett hősiesen győzedelmeskedő népén most két asszony zsarnokilag uralkodik, mindez ellentállhatlanul a cselekvés terére szólítja.⁴ S hogy Orestes e térre lép: ez Aeschylus szerint erkölcsileg véve egészen helyes is; de bűnös, vétkes Orestes, midőn anyját meggyilkolja. Valamint Elektra, mielőtt imádkozott volna, kételkedett abban, hogy kegyesen cselekszik-e, midőn anyjára a boszút lekéri: úgy Orestes is a cselekvés terére lépve minden külső érvek daczára is bensejében habozik s irtózik azon gondolattól, hogy anyja gyilkosa legyen. Hallja Istennek parancsoló szózatát, tudja, hogy azt követnie kell, de kételkedik benne.⁵ Felsorolja a tette indító főntebbi érveket, szeme elé állítja a chorus — a kérlelhetlen megtorló Δίκη-nek ősi hagyományos tételeit,⁶ őseinek méltó unokája kíván lenni,⁷ felidézi a chorus atyjának elhatározásra keltő boszúszellemét.⁸ Elektra feltárja az árvák siralmas helyzetét,⁹ a chorus már a tettet előlegezve, ünnepli a jobb jövőt, de Orestes nem képes magát e tette elhatározni, a *multnak* változtát kívánja Elektrával együtt.¹⁰ S még akkor is, midőn a szomorú jelennek képe Elektrát az anya bűnhödé-

¹ X. 117. stb. ² X. 86. stb. ³ X. 577. stb. ⁴ X. 299. ⁵ X. 294. stb. ⁶ X. 309. ⁷ X. 321. ⁸ X. 322. stb. ⁹ X. 330. stb. ¹⁰ X. 347. stb.

sének imájára indítja: még akkor is habozik Orestes, külön jelt kíván Zeustól, tőle várja a bűnösök megbüntetését.¹ Csak midőn Elektra a chorussal együtt lefesti Agamemnonnak, a hős király-apának halála után történt megbecstelését, akkor határozza el magát Orestes a gyilkos tetre.² A tett végrehajtására azonban önmagára támaszkodva, még akkor is gyenge: atyjához folyamodik erőért,³ irtózik a családi átokként reá is nehezedő véres ítélet végrehajtásától,⁴ de meg kell történnie az iszonyatosnak, mert az alvilági Istenek ígéje szerint a házi bűnt és bajt csak a ház maga orvosolhatja.⁵ Így tehát atya erősítő hatalmába bizakodva, őt keltve fel szövetségesül, kész a tetre.⁶

S hogy emez oly nehezen kivívott elhatározásában meg ne ingattassék, jelként veszi még Klytaemnestra álmát; önmagára alkalmazza a sárkány szerepét, s e magyarázatában megerősíti őt a chorus.⁷ Bírja tehát Zeusnak jelét is, a külső kényszer az ő szellemirányzatát is rosszra fordítja, s lelkiismeretének szavát, tiszta látását elhomályosítja, elnémitá a téves okoskodás.⁸ Ez némitja el, bár vallási, de mégis téves alakjában, lelkiismerete szavát tette végrehajtásánál is.⁹ Aeschylus erkölcsi világnézetének helyes megítélésére nézve nagyon fontos ezen részlet. Aeschylus közvetlenül nem küzdhetett Apollon tekintélye ellen; de azáltal, hogy kimutatta, hogy Orestesben is mily nehezen volt legyőzhető a jobb erkölcsi érzék, már itt is utalt arra, hogy ezen külsőképen befolyásolt s nem a személyiség erkölcsi lényegéből folyó elhatározás téves, még ha vallásos alakban jelentkeznek is, csakis bűnre vezető, s hogy az erkölcsi világrend szerint épp úgy, mint az atya nem határoz gyermekének élete felett:

¹ X. 393. stb. ² X. 431. ³ X. 455. stb. ⁴ X. 464. stb.
⁵ X. 469. stb. ⁶ X. 477--512. ⁷ X. 550. ⁸ A. 227. stb. ⁹ X. 898. stb.

a fiú sem ura szülei életének, bármennyire elvetemült is legyen ez élet. Orestes későbbi bűnhődése megerősíti eme tételt, s az eddig létező s az új világnézet közti ellentétet közvetíti az Areopagusnak szervezése és működése.

A normális családi élet tehát a személyi értéken alapuló kölcsönös szeretetnek élete. A szülők szeretettel ápolják gyermekeik *életét*, szeretettel gondozzák a családi szűkebb és tágabb körben is azok testi és szellemi nevelését: s a gyermekek kegyelettel, az Istentisztelethez közel álló tisztelettel s kegyelettel viszonyozzák, minden áldozatra, még az élet feláldozására is készen szülőik szeretetét.

Ugyancsak a szeretet szelleme jellemzi a *testvérek* egymáshoz való viszonyát. A nőtestvér fitestvérében nemcsak a testvért, hanem a háznak jövődöbeli fejét is szereti. Orestes a ház bús gondjainak kedves gyermeke, de egyszerűs mind a jövő segedelem reményének megsiratott csirája.¹ Számára voltak munkások Elektra kezei. Ruháját ő szötte, ő hímizte abba tarka fonállal a vadászképeket,² s most, midőn a testvér száműzve van, csakis könyeivel panaszkodhatja el mindkettőjük sorsát, s csak imában fordulhat atyjához első kérésében is Orestes, a kedves testvérnek szerencsés visszatérését kérve.³ De midőn végre az atyja sírján talált hajfürtökben a testvéri szív Orestesére ismer, vére szíve fölé tolul, mint egy nyíl hasítja át keblét s ellentálatlanul szakad szeméből a forró könnyek keserű árja,⁴ s midőn a fölfedezett lábnyomok eme sejtelmet csakis megerősítik: édes fájdalomtól elfogultan, majd eszméletlenül dől Orestes karjaiba.⁵ S mily megható a végre visszatért testvér fölötti örömnél kitörése. Megfeledkezve a környező veszély-

¹ X. 239. stb. ² X. 230. stb. ³ X. 140. ⁴ X. 182. stb.

⁵ X. 203. stb.

ről, ujjongva tör ki öröme, hisz az ő öröme négyszeres, atyja, anyja és elhalt Iphigeniája iránt táplált szeretetének összes érzelmei mind Orestesre szálltak, s ime most ő, a szeretett testvér, itt van.¹ Ugyanazon veszélyek, gondok, törekvések még szorosabban egyesítik a szeretet által kezdetről fogva egyesült testvéreket.

A személyiség értékén alapuló szeretet az, mely a családhoz tartozó *cselédséget*, annak *viszonyát az urasághoz* ethizálja. A cselédséggel való kiméretlen, szeszélyes, zsarnoki elbánás csak oly családoknál van meg, a melyek nem a személyi jelességnek, hanem a vak és szeszélyes szerencsének köszönik magasabb állásukat,² avagy a személyi értéket megtagadó gyilkolás útján emelkedtek a gyűlölet szelleme által félelmes és félelmetes zsarnokságra (Aegisthos és Klytaemnestra udvara). Amott kemény és emberhez egyenesen nem méltó a szolgák sorsa,³ itt pedig, ha külsőleg jobban is bánnak a cselédekkel, teszik azt csak addig, míg ezek személyi értékükről teljesen lemondanak, saját érzelmeiket és meggyőződésüket megtagadják s hazug módon teljesen alkalmazkodnak az uraság szeszélyeihez, önkényéhez.⁴ Sem itt, sem ott nem érvényesülhet a szolgának személyi értéke, s a viszony, mely épp ezen embernek, a szeretetnek elnyomásával jár, nem lehet más, mint a félelem által fékezett gyűlöletnek viszonya.⁵ A cseléd e kényszerűségnek enged, s egyetlen vigasza csak azon gondolata lehet, hogy ezt az Istenek így akarták.⁶ A személyi értéket elismerő családban más a cseléd sorsa. Fájós marad ugyan mindenkép az apai háznak elhagyása s a szolgaság jármának hordozása.⁷ De szerencse mégis nemesen gondolkozók házába juthatni.⁸

¹ X. 234. stb. ² A. 1028. stb. ³ A. 1028. u. az. ⁴ X. 46. stb. kül. 75. stb. ⁵ X. 47., 52. ⁶ X. 75. stb., A. 1018. stb. ⁷ A. 1025., X. 75. ⁸ A. 1020.

Kassandrát a még el nem változott Klytaemnestra szívesen fogadja, Heraklesnek, a nemzeti hősök eszményének hasonló sorsával vigasztalja. A szolga nemcsak egyszerű eszköz, hanem a házi tűzhelynek s a ház legszentebb cselekvényének, az áldozásnak is részese.¹ A szolgálai állás lelke emelkedettségén nem változtat, az isteni ihlet még a szolga szellemében is él,² s a szolgák, kik a ház szokásait és hagyományait ismerik, kik az élet viszontagságai felett is oly sokat gondolkoztak, mint idősbek, Elektrának bizalmas tanácsadói.³ A családhoz tartoznak, annak örömeiben, bánatában részt vesznek, s ezen részvételből, ezen bizalmi állásból fejlődik ki idővel azon szeretet, a melylyel a szolgák is csüngnek a család egyes tagjain. Az ör hüen, mint a kutya, lesi Troja elbuktnak örömjelét, aggódva hordja szíven a ház változó sorsát, s nincs más kívánata, mint hogy kedves urának kedves kezét kezével még megragadhassa.⁴ A szolganők a változott helyzetben titkon, földve ruhájok által, siratják uroknak szomorú sorsát,⁵ s Elektrával és Orestessel egyesülve, imákban esdik le a házra a megváltást, s örömmel üdvözlik a győzelmet, mert ime a cselédség vállairól is lehullott a járom súlya.⁶ S mily megható a dajka panasza, midőn Orestes halálának áhírért veszi. Soha ily bánat, ily fájdalom még nem érte őt; kedvence, Orestes, kiért életét majd feláldozá, kit táplált, kiért éjjelezett, kinek minden mocczanását, minden hangját szerető szívével igyekezett megérteni — e kedvence nincs többé, s mind, a mit tett, a mi majd életét kitölté, mindez hiabavaló.⁷ Így csak a szeretet szólalhat meg, azon szeretet, mely nem az állást, hanem a személyi értéket alapján a személyiséget nézi.

A személyi érték teljes elismerését mutatja az *ural-*

¹ A. 1020. stb. ² A. 1061. stb. ³ X. 84. stb. ⁴ A. 5. ⁵ X. 81. stb. ⁶ X. 941.. 959. stb. ⁷ X. 742. stb.

kodó és alattvaló közt létező viszony. Csak a természetéből kiforgatott nő és a férfiaságától megfosztott gyáva Aegisthos képviselik a zsarnokságot. A zsarnoki viszony, a mint láttuk volt, a természeti és erkölcsi világrénddel ellenkezik, s a polgárok haragjának szidalmi előbb-utóbb megfizetik a zsarnoki vétket.¹ Agamemnon ellenben a közvélemény nagy hatalmát elismeri,² nem úgy azonban, hogy ezen alapon a nép zömét tartsa illetékesnek arra, hogy az uralkodásban őt támogassa. Csak az aggok, a nép kiváló vénei azok, a kikkel közösen tanácskozva kívánja Agamemnon azonnal, a mint vallási kötelezettségének eleget tett, a vallás és a város ügyeit rendezni, megőrizni azt, mi ép és egészséges, s szigorral, de óvatosan elnyesni, kiégetni azt, mi országának kárára válhatnék.³ Ő maga pedig, ki magas állása s mozgalmas élete alapján a jó és balszerencsében annyira kiismerhette az emberek irigységét s hízélgését s így igaz emberismerethez jutott,⁴ a kormányzónál megkövetelt nyugodt s józan ítélete alapján⁵ majd kiismeri a polgárok sorából azokat, kik igazságon vagy botorúl örködnek a város érdeke fölött.⁶

De viszont a polgárok vénei is tudják azt, hogy az uralkodással adott rendbeli különbség nem véletlen, hanem Isten által rendelt valami,⁷ s hogy azért is a király távollétében annak nejét illeti meg az uralkodónak megadandó tisztelet,⁸ s hogy a gyűlölettel viselt zsarnokság megsemmisítője, a népnek jogszerű felszabadítója, a királyi család ivadéka, Orestes.⁹ Az igaz uralkodónak határozott szava szent és meggyőző tisztelettel érinti a népnek nemcsak fülét, hanem szivét is.¹⁰

Ezért azonban az alattvaló is érzi személyes értékét. Argosinak nem szokása hízelegni rosszaknak,¹¹ ellenkezőleg

¹ A. 446. ² A. 929. ³ A. 834. stb. ⁴ A. 821. stb. ⁵ A. 1656. ⁶ A. 797. ⁷ A. 1010. stb. ⁸ A. 272. ⁹ A. 1648. ¹⁰ X. 51. stb. ¹¹ A. 1664.

az a zsarnokkal szembeszáll, nem nézi ennek bitorolt magas állását, hanem személyi jellemét, s kiméletlenül leleplezi azt semmissége s nyomorultságában,¹ kész szabadságát fegyveres erővel is megvédeni, inkább meghalni, mint szolgasorsra jutni,² csak a túlhatalomnak s Klytaemnestra közvetítő s békítő szavának enged, várva a törvényes felszabadítót.

De az argosi nép agg képviselői a jóknak, *jó királyuknak sem hizelegnek*. Még akkor is, midőn Agamemnon a legnagyobb harci dicsőséggel tér vissza, midőn neje őt, bibor-szőnyeget vetve lábai alá, isteni tiszteletben részesíti; még akkor is minden túlzástól távol, a σοφροσύνη határai közt maradnak, igaz érzelmeiket őszintén terjesztik elő, gáncsolva Agamemnonban azt, a mit tévesnek, sőt egyenesen örülnek találtak, de teljesen méltányolva és dicsőítve azt, a mire önmagát érdemesíté. Nem félnek a félreértéstől, mert tudják azt, hogy fejedelmük élettapasztalata alapján nem nézi a hizelgő szavakat, hanem kitalálja a személyi értékkel adott igaz érzelmeiket.³ S ezen érzelmeik a személyi értéken alapuló igaz szeretetnek érzelmei. Mily öröm hatja át a nép képviselőit azon hirre, hogy urok — a minden élők közt leginkább tiszteletreméltó — hazajő.⁴ A mi után évek óta vágyva-vágytak, nehéz szívvel sóhajtoztak, az íme most beteljesült.⁵ Sírva-fakadnak az örömhír hallatára.⁶ még az Isteneknek tartozó hálájukat is későbbre halasztják, csakhogy bővebben értesülhessenek Agamemnon visszatértéről,⁷ s midőn a hírnök jelentése alapján meggyőződnek arról, hogy e hír való: készek örömmel meghalni.⁸ Örömük rövid volt. Forró ragaszkodásuknak, szeretetöknek kifejezést adhattak ugyan, Klytaemnestrát megelőzőleg üdvözölhették urokat, hallhatták ugyan fejedelmök elismerő, szavaikat méltányló, tanácsukat egye-

¹ A. 1611., 1625. stb., 1634. stb., 1664. stb. ² A. 1365. stb.

³ A. 774. stb. ⁴ A. 535. ⁵ A. 546. stb. ⁶ A. 282. ⁷ A. 329. ⁸ A. 557.

neşen kikérő szözatát, de csakhamar egy nő vette el annak életét, ki egy nő miatt annyit szenvedett, legkegyelmesebb vezérök életét elragadta a gyászos halál, s öök, a nép agg képviselői, immár egyenesen azt kívánják, hogy a sors számukra is hozza meg fájdalom és hosszsan gyötrő kórság nélkül az örök álmot.¹

A személyes értéken alapuló szeretet és bizalom azon kötelek, mely az alattvalót fejedelmével egybefűzi. Éppen ezen személyi érték elismerése alapja annak, hogy a viszony sem nem zsarnoki, sem nem tisztán patriarchalis. Az alattvalónak joga, sőt kötelessége saját nézeteit urával szemben önértzetesen kifejteni, s viszont ura nem önkényesen, hanem népe kiváló, tehát személyi, különös értékkel bíró képviselőivel tanácskozva, kormányozza városát. S ugyancsak ezen személyi értéknek elismerése és hangsúlyozása magyarázza meg azt, hogy Aeschylus a mindeneket egyenlősítő s ezáltal a személyi értéket el nem ismerő demokrátiának nem híve. A jelesek s nem a népet illeti meg a tanács, a nép a jelesek által esetleg felhíva segítkezik a cselekvés terén.² S hogy ezen hős-királyság korába helyezett politikai felfogás tényleg Aeschylus politikai meggyöződése is, ezt az Areopagos szervezése, működése is bizonyítják.

Aeschylus korában a demokratikus párt az Areopagos szervezését egészen más alapra (sorsolás) kívánta helyezni, s annak hatáskörét a népfenség érdekében megszorítani. Aeschylus e törekvéssel szemben határozott állást foglal. Az Areopagos szervezésén s hatáskörén misem változtatandó. Ares dombja, a szent borzalom és félelem helye maradjon, mely éjjel-nappal örködjék a fölött, hogy a polgárok vétket el ne kövessenek, legyen az a békés polgárságnak megvesz-tegethetlen, hódolva tisztelt s buzgó éber öre. Csakis addig

¹ A. 1455. stb. ² A. 1345. stb.

míg a polgárság e hagyományos szokáson mitsem változtat, az Areopagost mint szentélyt tiszteli, csak addig bírja benne a város és vidéke amaz egyetlen értékű védbástyát, melylyel más nép sem északi, sem déli tájakon, sem Skytiában, sem Pelops tartományában nem bír. Minden toldalek, minden járulék a tiszta forrás vizét csak megzavarja, élvezhetlenné teszi.¹ Athéne e szavai a régi atheni néphez vannak ugyan intézve, de tekintettel arra, hogy Aeschylos szerint az intézmény minden időkre Athéne által lett szervezve,² s hogy ez intézményhez kötött feltétes ígélet Athén jövődöbeli polgárainak is komoly intéskép adatott,³ világosan tanuskodik Aeschylos czélzata mellett. Igenis, Aeschylos nem híve a következetes demokratikus elvnek. Ő veszélyt lát éppen a szabadságra nézve az elv következetes keresztülvitelében. A mily távol áll a tyrannistól, oly távol áll a tiszta demokratiától. Amabban a szolgaság, itt meg a szabadosság, a féltelenség semmisíti meg a személyi értéket s az ezen alapuló erkölcsi szabadságot.⁴ Nem a véletlen és a vak sors határozza meg személyi tekintet nélkül az Areopag tagságát, a mint azt Kleisthenes vezetése mellett a néppárt kívánta, hanem maga az Istennő, tehát Athén művelődését, szellemi fölemelkedését vezérlő genius választja ki a polgárok színejavát, virágát,⁵ mely személyi jelességében, jellemében és független állásában biztosítékot nyújt arra nézve, hogy meg nem vesztegethető, tisztelt, ügybuzgó s a polgárság békés fejlődésének éber őre.⁶

A személyiség értékének és az értékes személyiségnek elismerése: ez ethizálja Aeschylos erkölcsi világnézetében a szűkebb és tágabb értelemben vett családi életet, annak különböző viszonyait, s ugyancsak ez ethizálja politikai hit-

¹ E. 693. stb. ² E. 487. ³ E. 710. stb. ⁴ E. 707. ⁵ E. 491.

⁶ E. 695. stb.

vallását is. A személyiség értéke az emberiség fejlődésének történetében először a *házasságban* érvényesült, az ethikai és társadalmi életfejlődés összejtében. A mint az ősbűn, úgy az őserény a házasélettel adott személyi érték elismerésében vagy tagadásában, a hűség avagy a hűtlenségben rejlik. Ez talaja a bizalom, részvét, szeretet erényének, vagy a vakmerőség, az elvakultság és gyűlölet bűnének.

A bizalommal bíró ugyanis az embertárs maradandó s nem változó (hű) értékét és jelességét elismeri, a vakmerő ellenben ezt tagadja, önmagát túlbecsüli; a résztvevő nyílt szemmel betekintve így értékesített és elismert embertársa lelki állapotába, önmagáról mozzanatszerűleg megfélekedve, másnak baját és örömét magáévá teszi, az elvakult ellenben önmagával egészen eltelve, s másban s kívülte létező értéket és jelességet el nem ismerve, nem látja azt sem, hogy saját cselekvése által mennyi bajt okoz másnak s mikép szegi meg merénylete által az erkölcsi világrend főtörvényeit; az igazán szerető nemcsak mozzanatszerűleg helyezi magát értékében elismert embertársának lelki állapotába, hanem annak értéke s jelessége által áthatva, önmaga értéke és jelessége által másnak érdekeit önfeláldozólag kívánja érzülete s cselekvése útján hűen szolgálni; a gyűlölő ellenben minden másban csakis eszközt látva, a vele szemben mégis érvényesült vagy érvényesülhető értékeket és jelességeket megvetve, azokat minden erejéből megsemmisíteni, avagy a félelem rúgója által saját érdekei szolgálatába ejteni akarja.

A személyiség ellentétes értékesítése tehát két ellentétes lelki irányzatnak kiindulási pontja. A személyiség elismerésén alapul azon lelki irányzat, mely éppúgy az értékesítőt, mint az értékesítettet, tehát az egyest, valamint annak embertársát is boldogítja; a személyiségnek el nem ismerése ellenben bajjal, boldogtalansággal sújtja az egyest éppúgy, mint a tár-

sadalmat. Az első irányzat a természeti rend fölé helyezkedő *erkölcsi* életfejlődést tünteti fel, míg a másik a természeti érzéki alaphoz ragaszkodva, még akkor is, a midőn már ez alap a bázasság szervezése által elvileg le volt győzve, szükségszerűleg mint *erkölcstelen* életfejlődés tűnik fel. *Elméletileg* a két életfejlődést tisztán el lehet egymástól különíteni: s ha ezt gyakorlatilag is megtehetnők, úgy Aeschylos erkölcsi világnézete dualismussal végződnek. A görög életeszmény, mely a szépre, a harmoniára irányult, ily dualismussal a legélesebb ellentétben áll. Aeschylos, mint igaz görög, mint a görög genius egyik legmélyebb gondolatú vatese, e dualismusban meg nem nyugodhatott. *Életérzéke* világosan utalt arra, hogy úgy az egyesnek, valamint a társadalomnak életében a világosság a sötétségtől, az erény a büntől, a boldogság a bajtól nem különíthető el oly tisztán egymástól, a mint az elméletileg megtehető. Az élet éppen e két szellemirányzat küzdelmét, kölcsönös áthatását mutatja, a fejlődés ténye ez áthatást követeli. *Életeszménye* (a görög életeszmény) eme tény egyszerű elismerésében meg nem nyugodhatott. Az ellentétek kiegyenlítést, kibékülést, egy magasabb harmoniában való összeolvadást, megoldást követeltek. Míg Aeschylos ezen életérzéken alapuló gondolatai életbölcsességének gazdag kincseit tárják fel: addig az ellentét megoldására irányuló kísérlete a theodiceának, az optimizmus elméletének egyik legérdekesebb és legértékesebb példája. Érdekessé válik nevezetesen ezen megoldás azáltal, hogy Aeschylos annak könnyebb megfajtése érdekében mitsem gyöngít életérzéke és bő élettapasztalatai alapján nyugvó életigazságainak keserűségén. Távolság van attól, hogy magát az életet rózsás színben festené, távolság van attól, hogy a hűn és baj meredélyeit szépen elföldné s könnyű léptekkel haladna el e sötét és veszélyes helyek mellett, sőt ellenkezőleg szemébe néz a bűnnek és bajnak, annak végzetes és elkomo-

ritó hatását élethűen leleplezi, úgy hogy életbölcseége egyenesen pessimistikus jellegű s nincs mit csodálkozni a fölött, hogy az újabkori pessimisták, életfelfogásuk egyik megalapítóját Aeschylosban látják. «Gyarló az emberi erő,¹ a teljes egészség csak rövid tartamú, közelben leselkedik a betegség;² az élet szerencse-hajója szélnek eresztve, gyors futtában véletlenül a bajnak elrejtett szirtjébe ütközik;³ ki az, kit baj nem érne?⁴ ki az, ki az emberek sorsát szemlélve, bajnélküli osztályrészt várhatna?»⁵ S ha még szerencsében is részesülne az ember: «a halandó szívet a szerencse, a siker soha ki nem elégíti.⁶ Jaj az emberi életnek! Ha szerencse az: árnyékhoz hasonló; ha pedig baj: el van az felejtve, ki van az törülve, mint a nedves szivacs kitörli a festett tábla képét».⁷ S e mellett még az emberek kölcsönösen is fokozzák egymásnak bajait, elrontják örömeit. «Oly gyakran csak a látszatnak szolgálai részvétükben.⁸ «Oly kevesen képesek őszintén barátjaik szerencsését irigység nélkül ünnepelni. A szívben lakozó rosszakarat mérgével megterhelik még saját bajaikat; gyötri őket saját fájdalomkon kívül még az idegen szerencsének látása,⁹ az elbukottat pedig még lábukkal tapossák.¹⁰ Nincs halandó, ki élteinek útját bűn és fájdalom nélkül járhatná! A baj előbb-utóbb utólér mindenkit».¹¹ Hogy a halált ily életfelfogás mellett az ember nem kerüli, hanem egyenesen kívánja, az természetes. Értjük a chorust, midőn Agamemnon sorsát látva, felsóhajt, hogy a sors hozza meg számára az örök álmot, de fájdalom és hosszú kórság nélkül.¹²

E tételek magukban véve bizonyosan Aeschylos pessimismusára vallanak. De a pessimismus nála, mint minden mélyebben gondolkozó egyénnél, a világnézetnek csak egy

¹ A. 162. ² A. 989. stb. ³ A. 992. stb. ⁴ A. 560. ⁵ A. 1341.

⁶ A. 1331. ⁷ A. 1326. ⁸ A. 770. stb. ⁹ A. 823. stb. ¹⁰ A. 882. stb.

¹¹ X. 1016. ¹² A. 1355. stb.

szükségszerű *mozzanata*. Az élet eseményeinek, a szív hajlamainak komoly megfigyelője szükségszerűen ily és hasonló gondolatokra jut. Míg azonban a pessimismus a szükségszerű mozzanatot általánosítja, s minden eseményt s minden törekvést e sötét gondolatok által eltorzítva szemlél és ítél meg: addig Aeschylus e sötét gondolatokat, egy magasabb erkölcsi világnézetre emelkedve, ennek melegítő s éltető fényével világosítja meg.¹

A szerencse, a siker, igaz, magában véve nem boldogító. Az, a ki azt hajhászsa, igaz, kielégítést nem nyer, sőt előbb-utóbb hajótörést szenved; de az, ki a szerencsének pompázó s bámulva mutatott épülete előtt emez intést: «ne tolakodj be» — követi;² ki a szerencse birtokában is önmérséklettel, megfontoltan képes túladni a fölöslegesen: az megőrzi szerencsését s a maradékkal eljut a biztos kikötőbe, s ha vannak is gondjai, a kegyelmes Istenek gazdag ajándékai, a termő virányok gyümölcsös évei elúzik az éhség szűkölködéseit.³ Nem a szerencse, a siker, ezen véletlen jellegű javak, hanem a σωφροσύνη, mely a szerencsének is ura, ez boldogít az Istenek gondviselése mellett. Nem az Istenek irigysége, hanem az emberek vágyainak féltelensége, a szerencse által táplált kapzsisága s igazságtalansága okozza a bajt. A gazdagságra nem irigykednek az Istenek; nem igaz a nép köztudatában élő ősi mondás, mely szerint a gazdagságból, a nagy szerencséből végtelen baj származik. Nem a gazdagság, nem a szerencse a bajnak szülője, hanem a bűnös tett.⁴ Az igazságosnak házában még a gyermekek számára is felvirít a szerencse;⁵ nemes érzület mellett még a füstös kunyhókat is elárasztja Δίκη fényével, piszkos kezek mellett pedig kerüli az aranyban fénylő trónusokat. A tisztát

¹ A. 1302. ² A. 1333. stb. ³ A. 995. stb. ⁴ A. 749. stb.

⁵ A. 755 stb.

fölkeresi a Δίκη, s a csalfa jellegű gazdagság hatalmát megveti.¹ Így tehát ismét csakis a személyi tényező s nem valami véletlen avagy külső hatalom dönt a szerencse értékesítése, a boldogság fölött.

A baj azonban azért meg nem szűnik, mert általános a bűn, nincs kit emez nem terhelne, s így általános a baj is. Igaza van az ősi mondásnak, a Δίκη szabványának: A bűnt baj követi, a bűnöst utóléri a baj.²

Ezen igazság mellett csakis a természeti, a földi alapon okoskodók, titáni hatalmakkal számolók állapodnak meg. A sötét hatalmakra támaszkodó ősi görög világnézet ezen pessimismusra vezető igazságon túl nem haladott.³ Aeschylos ellenben a természetfeletti, égi alapra helyezkedik, az erkölcsi világregdet megalapító új Istenek hatalmára támaszkodik, s ez alapon ily segítség tudatában építi fel optimismusát és theodiceáját. Hadd hangozzék a panasz, de győzzön végre a jó, győzzön csakis a jó, minden kétértelműség nélkül.⁴ Létezik a baj, de kövesse azt az üdv,⁵ forduljon minden jóra,⁶ Isten még akkor is, midőn az ember kétségbeejtő helyzettel áll szemben, fölkelti, ha akarja, az öröm és vígság hangjait.⁷ Zeus az uralkodó, ő a tanács intézője, s a jóért való küzdelemé a teljes győzelem.⁸

S már most az erkölcsi fejlődés ezen végcélját tartva szemünk előtt, s meg nem feledkezve az erkölcsi fejlődés kiindulási pontjáról — a személyi érték elismeréséről sem — megértjük azt, hogy Aeschylos a bűnnek következményeit is új megvilágításba helyezi. Aeschylos nem tagadja, hogy a bűnnek következménye a baj. A Δίκη érvényesülését látja a bűnös ezen bünhődésében. De a jó győzelmére

¹ A. 761. stb. ² A. 1563. és X. 315. ³ A. 124. és több helyen a refraine. ⁴ A. 331. stb. ⁵ A. 246. ⁶ A. 268. ⁷ X. 338. stb. ⁸ E. 974.

irányuló, a személyi értéket hangsúlyozó erkölcsi világnézete ezen negatív, a személyiséget csak lesújtó eredménynyel ki nem békülhet. A bajnak, mint a $\Delta\iota\chi\eta$ önérvényesülésének, kell hogy pozitív eredménye is legyen a bűnhődő bűnösre nézve. Aeschylos ezért is a büntetést *paedagogiai* szempont alá helyezi s az ősi kérlelhetlen jogszabvánnyal szembesíti az új, szinte kemény, de mégis kegyelmi tételt: «*a kí szenved — okul*». ¹ Zeus maga emelte emez új igazságot érvényre. A régi, vad, elemi, természeti, titáni erőket Zeus legyőzvé, ezen új igazság által vezérelte az emberiséget az ész útjára. ² A baj, a szenvedés külső jellegét mindinkább elveszté s bensővé vált. Már a bűnt *követő* elvakultság kezdete a bajnak, a szenvedésnek, ³ s a *lelkiismereti furdalás* a szenvedésnek kemény ostora, mely a bűnöst még álmában is sujtja, s végre még az ellenszegülő konokot is kegyelmesen értelmessé teszi. ⁴

A bűn és baj személyi jellegű és személyi célzatú, s mindkettő végre is a jónak szolgálatában áll. Orestes bűnében és büntetésében igazolja Aeschylos ezen új erkölcsi törvény jelentőségét. Orestes bűne nem a vak, természeti, titáni hatalmak hatásának eredménye. Ő nem áll tisztán a vak boszú szolgálatában. A mint láttuk volt, irtózik bűnétől, megfontol mindent, segítségül hívja a földalatti és égi hatalmakat, csakhogy kikerülhesse bűnét. A tette indító okok és érvek olyannyira meggyőzők (atyja iránti kegyelet, szenvedő népének, a föld legdicsőbb népének ⁵ szeretete, saját és nővéreinek szomorú sorsa, az atyja holttestén elkövetett embertelenségről való értesülése, az isteni szózat és ennek jel (Klytaemnestra álma) által való megerősítése), hogy végre is legyőzi folyton felhangzó lelkiismeretének szavát. De

¹ A. 186. stb., 263. ² A. 186. stb. ³ A. 231. ⁴ A. 189. stb.

⁵ X. 302.

már a tett végrehajtásánál tudja azt, hogy anyjának nem így kellett volna kimúlnia,¹ s midőn a tett után a nép a ház felszabadulását ünnepli örömdalokban,² Orestes lelkét mély fájdalom szállja meg,³ s felszabadul benne teljes erejével a lelkiismeret mardosó ereje. Az okok és érvek szilárd alapjai meg vannak ingatva, lelke egész épülete összeroskad, összes értékképzetei halomra dőlnek, gondolatai össze-vissza kuszálódnak, a bátort félelem fogja el, a hazát és otthon fellelőt hontalanná, ház- és tűzhely-kerülővé teszi lelkiismerete.⁴ Még mielőtt az Erinysek feltűnnének, Orestes szellemileg meghal, bűnének zsoldját benső halálával fizeti meg. Nem külső, hanem benső, erkölcsi személyiséget érintő büntetés követi bűnét. De a büntetés és szenvedés okulást czéloz; a belső halált belső feltámadás, felszabadulás követi. Orestes szenved — bensejében szelleméletében meghalt — önmagát külsőleg is kizárja az emberek közösségéből, kerüli a családok tűzhelyét, teljesen megtörve, az Erinysek által üldöztetve, jó feltevéseinek forrásához, a tiszta s mégis kiengesztelő Loxiashoz, a földkör központjához, örök tűzéhez menekül, a hol minden földi lény megnyugodhatik és megtisztulhat, békét esdve (olajgally) s áldozatrakészen (homlok-szalag).⁵ S Loxias kegyelmes érintésére a központjából, szilárd alapjából kiforgatott elméje megnyugvást talál, Loxias tűzénél lelke elnyeri belső kiengesztelését.⁶ Loxias *szavára* pedig a félelem elhagyja, bátorsága visszatér s ő immár fel van készülve a külső szenvedés, küzdelem és ítélet elviseelésére, a külső veszélyek megfigyelésére és leküzdésére.⁷ Az Isten előtt kiengesztelt, megigazult s az élet szenvedései és küzdelmeiben kipróbált nyer csak minden időre szóló teljes kiengesztelést. S Orestes felveszi e küzdelmet. Az em-

¹ X. 929. ² X. 941. stb. ³ X. 1013. ⁴ X. 1019. stb. ⁵ X. 1031. stb., E. 44. stb. ⁶ X. 1058. ⁷ E. 87., 73. stb.

berek könyörülő, érette áldozó szive vétkével járó némaságától felmenti őt,¹ az emberi részvét fölkelte az emberek iránt való bizalmát, vezeklő hosszú útján embertársai tűzhelyeit is fölkeresheti, a nélkül, hogy társasága reájok nézve veszélyt hozna.² Az élet igazolja kiengesztelt, megigazult voltát, s még csak ezek után várhatja nyugodtan,³ mint büntudata által áthatott könyörgő,⁴ de bensőleg megtisztult⁵ — a végső, kegyelmesen feloldó ítéletet. S ez ítéletet elnyeri. A bűn, mely magában véve oly iszonyatos volt, jónak lett szerzője: zárköve lett a fejedelmi házat terhelő átoknak, s alapja a haza új felvirágozásának,⁶ s a *büntetés, a szenvedés, a belső halál* végre is új életnek lett szerzője. Orestes bűnhődött, de okult is. Az isteni kegyelem, az emberi részvét őt az új Istenek kegyelt szolgájává és alattvalóinak boldogító fejedelmévé tevő. A bűn és baj nem bír önértékkel, öncéllal. Az erkölcsi világrendben a Δίκη törvényének megfelelően, végre még ez is a jót, az égi hatalmokat szolgálta.

A bűnöst bűnével azonban Aeschylus el nem szigeteli. Az egyes, valamint annak egyes cselekedete nem atomszerű jellegű. A mint a cselekedet az érzületnek, a személyiségnek kifolyása, úgy az egyes is általában, de ezen meghatározottságában is összefüggésben áll a múlttal és jövővel. Ezen tény elismerésén alapul nagyrészt Aeschylus komoly életfelfogása. Az *egyes* érzelmek, törekvések, cselekedetek nem véletlenek, a mint az érzületből folynak, úgy viszont visszahatnak magára az egész személyiségre, úgy hogy egyes cselekedetek ezen visszahatásuk következtében az egész személyiséget is kiforgathatják eredeti meghatározottságából; vakká tehetik s elragadhatják oda, a mire eredetileg legkevésbé sem gondolt. A bűn elmélete, Agamemnon és Orestes tragi-

¹ E. 451. stb. ² E. 272. stb., 235. stb. ³ E. 470. ⁴ E. 236. stb.

⁵ E. 286. ⁶ A. 1281. stb.

kuma megvilágosítja eme *psychologiai determinismust*. De Aeschylus ezen komoly életfelfogása szerint, maga a bűnös sem csak magáért felelős. A mint személyiségének gyökerei elődjében nyugszanak, úgy személyiségének gyümölcsei utódaiban is megmaradnak. A bűnös egyén solidaritásban áll nemzedékével, elődeivel s utódaival. Ezen *physikai determinismuson* alapul a bűnnek öröklése, az öröklő bűn, azon átok, mely miatt Orestes s a chorus oly megható fájdalmas szavakban tör ki.

Ha már most szem előtt tartjuk az egyes bűnös érzellem, törekvés- és cselekvésnek psychologailag determináló hatását a személyiségre, s másrészt az egyes bűnösnek physikailag determináló hatását a nemzedékre; ha továbbá meg nem feledkezünk arról, hogy az örökölt bűnös hajlamok fokozva jelentkeznek a következő nemzedékben (Atreus—Agamemnon—Orestes; Thyestes—Aegisthos—Klytaemnestra), s ha végre Aeschylus azon meggyőződését, mely, szerint nincs, ki bűn és szenvedés nélkül járhatná életének útját, szinte kellőleg figyelmünkre méltatjuk: úgy kikerülhetlennek, tűnik fel az emberiségnek mindinkább való elsülyedése a bűnbe, s a Δίκη törvénye szerint nemcsak egyes nemzeteknek, hanem az emberiségnek is tönkrementése. A legsötétebb pessimismus győzedelmeskednék e szerint Aeschylus optimismusa fölött.

Lássuk, hogy mikép kerüli ki Aeschylus az előtettek fentartása mellett ezen saját alapmeggyőződését megczáfoló folyamány elismerését.

Aeschylus fentartja a psychologiai determinismust. Áll az, hogy valamint az egyes érzellem, törekvés és cselekvés az érzületnek kifolyása: úgy egyszersmind emez *egyed* psychologiai jelenségek oly erővel léphetnek fel, hogy ezek appericipiálják az egész létező képzetkört, s ennek középpontjába helyezkedve, felforgatják teljesen az eddigi képzetcsoportosulást

érték és logikai menet tekintetében is. De épp azért, mivel ez áll, s így lehető az, hogy az egyes bűn az egész személyiséget rabjává teszi, azért lehető az is, hogy az egyes értékes, az erényre irányuló képzetek szinte ily hatalommal bírjanak. E hatalmat pedig fokozza a $\Delta\iota\kappa\eta$, a mennyiben az erény kísérete az áldás, a bűné a szenvedés. Amaz vonzza, emez elijeszti az embert. Így tehát a bűn hatalmának ellensúlyozására, sőt egyenesen *gyöngyítésére*, szemben az erény hatalmával, egy új pszichológiai determináló tényező lép az emberiség fejlődésébe; *a félelem* tényezője. Még az is, ki az erényt meg nem kedvelte s így nem a jó kedvéért cselekszi a jót, a félelem hatásos rúgója által vezéreltetve, látván a bűn végzetes következményét, a $\Delta\iota\kappa\eta$ kérlelhetlen érvényesülését, eme nemes elhatározásra juthat el: «Soha többé nem leszek a rossznak rabja! hódolva tisztelem az égnek hatalmát». ¹ Így tehát nem a bűné, hanem az erényé a győzelem az emberiség fejlődésében.

Aeschylos fentartja továbbá a physikai determinismust is. Az egyes ember természeti összefüggésben áll természetes elődeivel és utódaival, úgy hogy a bűnös hajlamok és indulatok is nemzedékről nemzedékre átszállnak. De a mint öröklődik a bűn, úgy öröklődik az erény és áldás is. «Az igaznak házában a szerencse sorsa mindig felvirul a gyermekeknek is.» ² S így itt sincs előnyben a bűn és baj az erény és boldogság fölött.

E viszonyt a jóra nézve még kedvezőbbé alakítja a physikai determinismus fatumszerű fentartása daczára még egy új, szintén hatásos tényezőnek az ember erkölcsi fejlődésénél. A Zeus előtti korban minden a physikai determinismus vak szolgaságának volt alávetve. Zeus uralkodásával az ész országa lett megalapítva, mely az egyes személyiségének

¹ X. 958. stb. ² A. 755. stb.

külön sajátos értéket is adott, s így őt, a mennyiben az ész követi, felszabadította a természeti összefüggés feltétlen hatalma alól. Az egyes cselekvésében ennyiben szabad is, s őt is, személyiségét is terheli cselekedeteiért a *felelősség*. Agamemnon a családi szellem, az öröklő bűn és átok értelmében gyilkolja le saját leányát; de másrészt tőle függött az, hogy a helyzet kényszerűségének jármát magára veszi-e vagy nem. Nem az átok, hanem dicsvágya okozta végre szellemirányzatának rosszra fordultát, s ezzel azután eljátszotta szabadságát.¹ Orestest még nagyobb mértékben tartja fogva a családi átok. Számos okok, melyek egyenesen ethikai és vallási jellegűek, anyagilkosságra vezérlik, s ő mégis mindennek daczára bűneért való felelőssége alól nem menti fel magát. Hosszú lelkiismereti küzdelme mutatja, hogy végre is tőle függött, hogy ezen physikai determinismusnak hódoljon-e s tette után is, midőn oly könnyű lett volna a vétkeért való felelősséget egyenesen Loxiasra hárítani, ethikai személyisége tiltakozik ez ellen, s ő csak annyit mond, hogy tetténél Loxias is közreműködött.² Klytaemnestra cselekvésének nemtelen rugóit a physikai determinismuson alapuló családi átok hatalmával leplezi, magát mint ezen átok organumát tünteti fel;³ a chorus azonban megengedi ugyan, hogy cselekvésében e hatalomnak is volt része, de személyes bűnétől nem menti fel,⁴ s Orestes keserű ironiával ugyan e paizs mögé vonul, midőn Klytaemnestra ennek fődözete alatt folyomodik Orestes szabad, személyes, jobb elhatározásához.⁵ Tehát Klytaemnestra is elismeri a személyi értéket, felelősséget, a physikai determinismus elől való részszerinti felszabadulás lehetőségét. A Zeus által megalapított új világrend, az észszerűségnek országa határt szab a személyes szabadság tényé-

¹ A. 227. stb. ² E. 466. ³ A. 1497. stb., X. 909. ⁴ A. 1510. stb.

⁵ X. 910.

ben a physikai determinismus hatalmának. Van lehetőség a szabadság alapján az objectiv bűn fölött is győzedelmeskedni, s így ez alapon is gyöngíteni a bűnnek körét, s mindinkább terjeszteni a jónak hatalmát. Végre pedig a bűn általános voltával szemben áll ama főntebb kifejtett elv, hogy a bűn következményének, a szenvedésnek célja az *okulás*, a jóhoz való megtérés. Így tehát az előtételek fentartása mellett is Aeschylus nem a pessimismus, hanem minden egyes előtétel kellő megvilágosítása útján az optimismus következményére, végre is a jónak mindenek fölött való győzelmére jut el.

Ezen összefüggésben az ősbűnnek a *vérboszúban* jelentkező hatálya szükségszerűleg megszűnik. Az egyes ember nem áll magában, nincs alávetve a vér, a természet vakon működő erőinek. Az egyes bűn az *ész* uralma alatt a *közlelbbi megítélésnek* tárgyát képezi; a bűnös pedig személyi értékénél fogva nem egy törvény holt betűje szerint, hanem éppen ezen személyi értékkel számolni tudó bölcs személyek lelkiismeretében élő törvény alapján ítélandó meg, s az ítéletnél a büntetésnek paedagogiai célzata sem tévesztendő szem elől. A vérboszú helyébe az Areopagos lép. Az egyes így föl van mentve a bűn kényszerúsége alól, családja pedig az átok alól s az egyes bűnös is bűnhődvén büneért, külsőleg is felszabadul a bűn következményei alól, s személyi értékét családja és a társadalom érdekében boldogulva és boldogítva érvényesítheti. Így győzedelmeskedik a bűn egyik legrémitőbb következménye, a vérboszú felett is a jó és ennek kíséretében az áldás.

Igen természetes, hogy a vérboszú s így a magánboszú jogosultságának megszüntetésével a siron túl is kiterjedő boszú, a legyilkolt boszú szellemének érvényesülése ki van zárva. Láttuk az első részben, hogy a köztudat épen ezen legyilkoltak szellemének mily nagy hatalmat tulajdonított.

Nevezetesen Orestes és Elektra egymással versenyezve folyamodnak a föld mélyében időző megsértett atyjokhoz, szent urokhöz segedelmeért, erőért, világosságért, szellemeért.¹ Orestes a földhöz fordul kérésében, hogy atyját bocsássa fel,² s a chorus is a világosság országába szólítja Agamemnon szellemét,³ sőt még Loxias is irtózatos színekben festi az elköltözötteknek haragját.⁴ Orestes pedig akkor, midőn az Erinysek elátkozó ítélettel fenyegetik őt, teljes meggyőződéssel állítja azt: «A sirból atyámtól jó segítségem».⁵ Mindez azonban csakis a köztudat, de nem Aeschylus hite. Nem küzd ő az ősök cultusa és az ősök szellemeinek ható ténykedése ellen; de éppen ezen részletnek figyelmes olvasója meggyőződhetik arról, hogy Aeschylus e hittől távol áll. Orestes előtt ugyanis atyja szelleme meg nem jelenik. Hiába hívja ő s Elektra, valamint a chorus e szellemet a világosság országába. E szellem a sötétség országát el nem hagyja. Azon ellenvetés, hogy Aeschylus ezt az akkori tragoedia törvényei szerint nem tehetette, mivel csak három személy szereplése volt neki megengedve — tán találó a megjelenésre, de nem a dologra nézve. Ezen törvény ugyanis nem tiltotta volna meg azt, hogy a föld mélyéből valami szó vagy jel ne hatoljon fel az annyira esdő fiúhoz. De még erről sem hallunk, sem látunk bármit is; sőt ellenkezőleg, ha Orestes habozását, végelhatározását figyelemmel kísérjük, úgy annak eloszlatására, ennek megerősödésére éppenséggel nem működött közre a haragvó atyának szelleme: az egész folyamat e tekintetben semmi csodás momentumot nem mutat, az tisztán lélektani, Orestes tettének érlelésében egyrészt a Loxias szavában helyezett *hit*, másrészt a kegyelet kötelessége, népének szeretete,

¹ X. 6. stb., 130. stb., 158. stb., 330. stb., 455. stb., 477. stb., 489. stb., 501. stb. ² X. 487: ³ X. 459. stb. ⁴ X. 278. stb. ⁵ X. 591. stb.

vége a környezet által érvényre emelt külső körülmények, s Zeus részéről a Klytaemnestra álmában vett jel voltak kizárólag határozók. Agamemnon boszúszellemével, vagy annak bárminő érvényesülésével nem találkozunk sehol sem. Az Areopag intézménye ezt elvileg kizárja, Aeschylus pedig már megelőzőleg tényleg kizárta. Aeschylusnak tulajdonított ezen felfogása ellen legkevésbé sem bizonyító azon körülmény, hogy Klytaemnestra boszúszellemével a Choephorokban találkozunk. Klytaemnestra csakis az Erinysekhez szól, csak az Erinysek számára létezik. Tehát léte csakis ezen Erinysek léteéhez kötött. Minthogy azonban az Erinysek Eumenidákká válnak, s így megszűnnek a boszú szellemei lenni, Klytaemnestra szelleme, mint a földre kiható, az ezen átváltozást hirdető Aeschylus előtt nem létezik. Az ősök szellemei, mint földi létünket közvetlenül befolyásolók, nem léteznek. Lehet azokban hinni; de Aeschylus nem hisz bennök. Aeschylus emelkedett vallási nézete szerint az ősök cultusa túlhaladott álláspont.

Ezzel eljutottunk Aeschylus vallási világnézetének tárgyalásához, munkánk azon részéhez, a melynek magaslatáról nyerünk még csak kellő átnézetet az eddig mondottak felett. Tán egyszerűbb is lett volna — a mint ezt a cím is megkövetelhetné — ha ezen részszel kezdtük volna dolgozatunkat. A címben követett egymásutániség általában befogadott; teljesen hozzászoktunk vallás-erkölcsi és nem erkölcs-vallási nézetekről szólni: azért azon mitsem változtattam. De ha a cím, valamint a tárgyalás egyszerűsége emez egymásutániséget kívánhatta volna is: ellenezte ezt a pszichológiai és ismeret-elméleti módszer követelménye. Pszichológiai tény ugyanis az, hogy erkölcsi érték-képzeteink szerint alakul Istenhitünk. A milyen az ember, olyan az Istene is. Tényleges tapasztalataink alapján emelkedünk s emelkedhetünk fel az abstractiókhoz, s e szerint csakis így juthatunk legelvon-

tabb képzeinkhez, az Istenképzetekhez is. Valamit levésében, keletkezésében megismerni pedig annyit jelent, mint azt megérteni. Így tehát Aeschylos vallási nézetei kellő megértése feltételezte erkölcsi világnézetének tisztázását. De viszont áll az is, hogy az inductio útján tisztázott anyag az eredményezett elvontságok által nyer még csak teljes megvilágítást és átnézhetőséget. Ezen végeredmények, mint axiomatikus tételek a gyakorlati életben, azon alapokként tűnnek fel, melyeken erkölcsi életünk nyugszik, úgy hogy az úgynevezett ismereti oknak reális okkal való felcserélése következtében, a gyakorlati életben természetes azon állítás, hogy erkölcsi elveink vallási alapon nyugsznak. A nevelendőnél, ki mások axiomája szerint alakítja erkölcsi életét, ez így is van; de megfordított a viszony a keletkezés szempontjából a nagykorúnál, az önállólag gondolkozó férfúnál.

Ezen vallási és erkölcsi viszonyt jelző megjegyzések után, melyeket tárgyalásunk egymásutániságának igazolása érdekében tettünk, rátérhetünk Aeschylos pozitív vallási nézeteinek kifejtésére.

Schneller István.

A KORONÁZÁS ÉS KÖZJOGI JELENTŐSÉGE.

— Harmadik és befejező közlemény. —

A koronázási szertartások és jelvények.

A koronázási szertartások törvényben meghatározva nincsenek. Ezen szertartások épp úgy történelmileg és szokás útján fejlődtek, mint maga a koronázás intézménye, a szertartási cselekmények pedig részben egyházi, részben államjogi jelentőséggel bírnak, részben e két jelentőség olvad azokban össze, úgy hogy e szertartásokból is szemünk elé tűnik a koronázásnak kezdetben tisztán egyházi jelentősége, a melyet idővel az államjogi jelentőség háttérbe szorított.

A szertartások a következők:

1. A királyt a koronázásra egy, az országgyűlés mindkét házának kebeléből választott országos küldöttség ünnepélyesen fölkeri. Ezelőtt szokás volt a Habsburg-házbeli királyaink koronázása előtt, a koronázásra érkező királyt sátorban fogadni a koronázás helyén kívül, de mióta a koronázás az ország fővárosában történik, ezen szokás elmaradt. A király koronáztatása előtt az országgyűlés által szerkesztett és eléje terjesztett hitlevelet elfogadván, sajátkezüleg aláírja s királyi nagy pecsétjével megerősítve, azt az országgyűlés tagjainak jelenlétében a primásnak s ez által az országgyűlésnek beczikkelyezés végett átadja. A hitlevélnek ünnepélyes kiadása és megerősítése az, mi a koronázás államjogi jelentőségét kiemeli.